

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТЕКСТУ

УДК 821.161. 209 Франко

Вікторія ДУРКАЛЕВИЧ

МОДЕЛЬ СВІТУ В ОПОВІДАННІ ІВАНА ФРАНКА «ОТЕЦЬ-ГУМОРИСТ»

У статті здійснено спробу дослідити модель світу в оповіданні І. Франка «Отець-гуморист». Модель світу представлена як багатокомпонентна структура, що складається з різних функціональних рівнів. Особлива увага звертається на функціонування персоніологічного (рівень наратора: перспектива автонарації, рівень учнів, рівень Волянського), аксіологічного (дві різні системи цінностей – система цінностей наратора і система цінностей учителя) і топографічного (клас як замкнений простір, клас як клітка) рівнів цієї структури. Модель світу проінтерпретована як два різні виміри: а) світ до травмуючої події, до зустрічі з учителем та б) світ після травмуючої події, світ з іронічною фігурою учителя. Виявлено й проаналізовано низку системних опозицій, які дозволяють зрозуміти специфіку функціонування глибоких семантичних структур цієї моделі світу. Увага зосереджується на функціональних характеристиках кількох діад, які належать до внутрішнього світу твору, а саме: клас – клітка, свобода – неволя, щастя – нещастя, там і тоді – тут і тепер. Доведено, що роль головного моделюючого механізму у творі відіграє перспектива автонараційної реконструк-

ції травматичного досвіду наратора. Проаналізовано наративну стратегію, комунікативну й автокомунікативну перспективу, а також процес реінтерпретації автобіографічного минулого.

Ключові слова: наратор, пам'ять, глибока структура, поверхнева структура, травма, дитина, текст, нарація, простір, іронія.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Семіотичний інструментарій, зокрема категорія «модель світу» чи «моделі світу», дозволяє дослідникові глибоко й ефективно дослідити особливості функціонування літературного твору, його світу. Надзвичайно важливу роль ця категорія може відіграти у процесі дослідження текстів, які належать до канону української літератури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. У вітчизняному франкознавстві комплексному дослідженню моделі світу, конкретніше – її міфопоетичному варіантові, присвячена колективна монографія під назвою «Міфопоетичні образи в художньому світі Івана Франка» [1]. Монографія містить аналіз широкого корпусу Франкових творів, її автори акцентують увагу на функціонуванні міфологічного коду у творчій практиці письменника. Категорією «модель світу» оперує також авторка статті «Модель дитячого світу у прозі Івана Франка» [2], застосовуючи її до низки Франкових оповідань, де, на її думку, «[...] презентується своєрідна модель світу, витвореного дитячою уявою [...]» [2, с. 57].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Якщо розглядати ситуацію оповідання «Отець-гуморист» у контексті згаданих праць, то виявиться, що у монографії оповідання «Отець-гуморист» не досліджується взагалі, натомість у статті А. Швець лише згадується як твір шкільної тематики, у якому «цікаво подана психологія дитини» [2, с. 55]. Вважаємо, що запропонований аналітико-інтерпретаційний інструментарій допоможе глибше зрозуміти змодельований в оповіданні «Отець-гуморист» образ світу та механізми його функціонування.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета роботи полягає у спробі виявити й проаналізувати глибоку струк-

туру оповіді, котра спричиняється до певного типу моделювання структури поверхневої та її конкретних репрезентацій в оповіданні «Отець-гуморист». Відповідно до мети поставлено такі завдання: а) виявити й описати основні механізми моделювання оповіді про події, котрі сталися «там» і «тоді» (закритий простір василіанської школи), б) проаналізувати основні структурні елементи змодельованого світу, в) вказати на основні механізми семіози у змодельованому світі оповідання.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Оповідання «Отець-гуморист» розпочинається так само, як і Франкове оповідання «Schönschreiben», з епізоду знайомства з учителем. Однак цього разу йдеться про знайомство, котре охоплює увесь клас, а не лише одного учня (малий Мирон). Особа нового учителя хоча і є загадкою, проте загадкою, котра заздалегідь викликає позитивні емоції, очікується з радістю і щирою дитячою цікавістю. Про майбутнього «господаря класу», василіанина о. Софрона Телесницького, діти довідуються ще під кінець другого навчального року від свого улюбленого «учителя і повірника» – катехита о. Красицького, котрий запевняє: «Золота душа! Вам буде добре з ним» [3, с. 288]. Авторитетне слово о. Красицького формує, отже, позитивні рами ситуації очікування, відкриває учнів на не пізнану ще іншість нового «господаря класу». Якщо в оповіданні «Schönschreiben» урок краснопісу і прихід Валька попереджає всеохопна «страшна і тривожна» тиша, то в оповіданні «Отець-гуморист» панує природний для шкільної перерви гамір. Запевнені доброзичливими настановами о. Красицького, учні почуваються вільно і впевнено, а тиша, яка панує у класі перед уроком, не несе у собі якоїсь паралізуючої загрози, вона у цьому випадку функціонує як звичайний елемент шкільної дисципліни. За якусь мить у класі з'являється ректор о. Барусевич разом із новим учителем. Однак поява цієї нової особи у класі одразу ж приводить у дію такий сам, як і в оповіданні «Schönschreiben», механізм ідентифікації à rebours. Спочатку ця ідентифікація навспак будується на основі візуального контрасту (товстий – худий), супроводжуючись виразною карикатуризацією постаті новоприбулого отця василіанина: «Входить наперед заживна постать ректора о. Барусевича, з круглим, пухким, але поважним лицем, а за ним висока, худа, до-

шкувата фігура з широким, видовженим якомсь наперед, мов конячим, лицем, чорним, мов щітка, наїженим волоссям, низьким чолом, широким ротом та недбало виголеним підборіддям, на якому видно було стернянку чорного, твердого волосся» [3, с. 289]. Процес подальшої ідентифікації пов'язується із прочитуванням цієї постаті як певного поведінкового тексту, певного знаку, за яким приховується якийсь цілком інший референт, ніж той, про котрий сигналізував свого часу о. Красицький: «Джерела веселості, тої, що пливе з доброго, чоловіколюбного серця і так і бризкала з кожного позирку, кожного руху, кожного слова нашого катехита о. Красицького, в лиці нового нашого вчителя ми не завважили ані сліду» [3, с. 289]. Рецептний образ нового «господаря класу» викристалізовується, отже, у результаті актуалізації візуального контрасту (Барусевич vs Телесницький) й контрасту, що виникає із глибокого емоційного досвіду «я» (Красицький vs Телесницький). Експліцитне й імпліцитне контрастування постаті отця Телесницького супроводжується також виразною й послідовною її деперсоналізацією. Ключову роль у цьому процесі відіграє концентрування розповіді навколо антиципаційного маркера «фігура». Залишившись сам-на-сам із класом, отець Телесницький підтверджує свій деперсоналізований статус, звертаючись до учнів за допомогою позбавленого семантичної конкретики вигуку «Ну!». Моделювання первинної комунікативної ситуації «учитель – учні» відбувається, отже, за такою ж, як і в оповіданні «Schönschreiben», схемою. Однак, якщо в оповіданні «Schönschreiben» не відає / не знає лише малий Мирон, то в оповіданні «Отець-гуморист» у такій ситуації опиняється увесь клас. Увесь клас, маючи досвід спілкування із попереднім отцем-катехитом, потрапляє у пастку дитячої наївності і незнання людської психології: «Ми мовчали, але не почували страху. Після веселих годин о. катехита, на яких бувало повно жартів та сміхів, ми не вірили, щоб новий учитель міг уважати наш сміх якимось злочином» [3, с. 290 – 291]. Поступово однак учні починають переконуватися у тому, що природній дитячий сміх на уроках о. Телесницького є тяжким злочином, а сміятися і плакати слід лише за наказом нового «господаря класу». Якщо в оповіданні «Schönschreiben» відкривання правди про вдачу педагога-економа вписане у часові рами уроку каліграфії, а нараційна перспектива моделює категорію «він» (малий Мирон),

то в оповіданні «Отець-гуморист» досвід спілкування з отцем Телесницьким охоплює часові рами цілого навчального року, а нараційна перспектива моделюється у категоріях «я» / «ми». Модифікація часових та нараційних маркерів дозволяє до найдрібнішої деталі реконструювати історію трансформації «золотої душі» у жорстоку демонічну потвору.

Уже на першому уроці новий педагог починає послідовно руйнувати позитивний образ, сформований у свідомості третьокласників «улюбленим учителем і повірником» отцем Красицьким. Вигуком «Я тут господар класу!» отець Телесницький розпочинає відлік нової «гумористичної» ери, яка охопить своїми пекельними кліщами увесь навчальний рік. Отець Телесницький одразу ж запроваджує нові правила гри, згідно із якими відношення «учитель – учні» будуються як відношення «тиран – підлеглі», забороняючи будь-який опір з боку незадоволених: «Пам'ятайте собі. На моїх годинах маєте лиш тоді сміятись, коли я вам скажу, і тоді плакати, коли я вам скажу» [3, с. 291]. Почута вперше, ця фраза ще сприймається як жарт, однак за якусь мить кожен з учнів переконується у правдивості її фатального змісту.

Користуючись абсолютною владою (статус нового «господаря класу»), відсутністю контролю, а отже, й будь-якої відповідальності, о. Телесницький вирішує створити «свій» – на власний образ і подобу – світ в одному із просторих класів нормальної василіанської школи у Дрогобичі. В основу свого квазі-творчого акту отець Телесницький кладе канонічний взірць: на початку «гумористичної» ери також лежить слово. Однак, якщо сакральне первослово творить світ *ab origine*, то іронічне слово отця Телесницького творить його цілковиту протилежність – іронічний анти-світ. У такий спосіб деструктивний механізм іронії стає одним із головних під час знуцання над беззахисним дитячим «я», котре, хоч і не вміє ще докладно його витлумачити, однак глибоко відчуває силу його руйнівного впливу. Негативний потенціал анти-слова новий «господар класу» використовує на розмаїтій лад, однак завжди з єдиною метою – створити інфернальний простір, у якому за його, «господаря», наказом сміятимуться і плакатимуть вісімдесят п'ять переляканих і принижених істот. У свідомо запроєктованій мовній поведінці отця Телесницького виокремлюється кілька найвиразніших і найбільш дієвих стратегій: акцентування уваги на мовній помилці; іронічне акцентування ува-

ги на відсутності знань; надання учням нових образливих прізвиськ; віршовані насміхання з учнівських прізвищ як іронічний супровід жорстоких фізичних покарань; канонічні церковні формули як словесний супровід фізичних покарань; письмова фіксація словесних знущань; змушування учнів до пояснення етимології каламбурів-образ; покарання переписуванням безглузких фраз.

У «гумористичній» педагогіці отця Телесницького мова використовується не тільки як знаряддя жорстоких психологічних тортур. У цьому контексті вона функціонує радше як анти-мова. За якийсь час виявиться теж, що й сама мова, ширше – знання, функціонує як об'єкт послідовної й невідвратною деструкції. Незнання предметів не лякає й не присоромлює отця Телесницького, а навпаки, спонукає взятися до мови «по-своєму». Учителеве знущання над мовою викликає глибоке обурення, спонукаючи відважитися на відкритий протест: «Якийсь лихий чи добрий демон спокусив мене підняти руку» [3, с. 294]. Однак правильна відповідь учня не лише не виправляє ситуації, а навпаки, спричиняється до першого конфлікту із учителем-невігласом. На сміливий жест учня отець Телесницький блискавично реагує своєю «гумористичною» поведінкою. Хлопець одразу ж оголошується персоною *non grata*, отримує нове анти-ім'я й усувається на просторовий, а отже, й статусний маргінес класу. Несподівано для усіх із героя, сміливця, людини, здатної на протест, учень перетворюється в антигероя, позбувається власного імені, починає ідентифікуватися із ганебним простором – «карною колонією класу». У такий спосіб учитель зміцнює свою позицію, продовжуючи без будь-яких перешкод розбудовувати власний інфернальний анти-світ страху, приниження й невігластва. За якийсь час виявиться однак, що несподівана поразка та її просторовий корелят («осляча лавка») спричиняється до тимчасового порятунку від нових педагогічних експериментів отця Телесницького, котрі зі сфери мови (анти-мови) зміщується у сферу тілесних покарань. Отець-гуморист старається підібрати найбільш ефективні методи і засоби педагогічного впливу: спочатку це був «шматок звичайної іспанської тростини», однак після двох днів «напруженої праці» з'явилася інша «блідо-солом'яної барви, густо сукувата і значно грубша. Ся була любіша нашому катові, бо її суки причиняли більше болю, від її ударів повставав дужчий крик, писк, лемент, – і о. Телесницький серед

того вереску та пекла бігав по класу, регочучись, затираючи руки, підскакуючи та приговорюючи» [3, с. 297], а за якийсь час педагог вже сягає по «грубу метрову паличку з вільхового прута, сукувату, покриту негладкою корою» [3, с. 303]. Нове знаряддя педагогічних старань та його розмаїті модифікації допомагають розбудовувати анти-світ, надаючи йому нового функціонального статусу, статусу клітки, а учитель випробовує себе у ролі «укротителя диких звірів»: «Відтепер о. Телесницький уже не нудився, не жовк та не нидів під час шкільних годин. Він мав пишну забаву, що, очевидно, додавала йому гумору, апетиту й здоров'я. Він входив у клас, мов укротитель диких звірів у клітку, і гуляв поміж нами, як необмежений пан наших тіл і душ» [3, с. 297]. Отець Телесницький докладає також усіх зусиль для того, щоб отримати абсолютну монополію на свою «клітку» і своїх «звірів». За допомогою систематичних маніпуляцій, йому вдається «нейтралізувати» усіх позитивних персонажів (ректора о. Барусевича, катехита о. Красицького, пана Білинського), котрі могли б перешкоджати йому у побудові «гумористичного» анти-світу. Тепер він без найменшої перешкоди може знущатися зі своїх беззахисних жертв, щоразу придумуючи нові тортури. Перед його «шулічим» поглядом відкривається увесь простір класу-клітки: жодна жертва не уникне нелегкої долі.

Єдиним, з огляду на свою локалізацію, рятівним місцем в інфернальному просторі анти-світу виявляється «осляча лавка», де, за щасливим збігом обставин, опиняється малий сміливець. Місцем-прихистком «осляча лавка» стає також і для одного з однокласників наратора – малого Волянського («тихий та спокійний хлопчик»). Якщо наратор відбуває у цьому принизливому просторі незаслужене покарання, то малий Волянський, здавалося б, опинився тут цілком справедливо: «Не знаю, як він дійшов до третього класу, але те знаю, що в третім класі він був справді «ослом»: ані читати добре не вмів, ані додавати, ані писати, – про відміни, складання німецьких речень, множення та ділення й не говорити» [3, с. 300]. На деякий час учитель-кат забуває про свою жертву, зрідка нагадуючи про себе принизливими – «гумористичними» – дотепами.

Рятівна «осляча лавка» зближує своїх двох «горожан» не лише у просторовому плані, але й у плані емоційному й ціннісному. Спільні зацікавлення й тривалі захоплюючі розмови спричиня-

ються до того, що хлопці поступово вибудовують «свій» простір, у якому можна забути про жорстоку реальність пекельного класу-клітки: «Оказалося, що оба ми любили ліс, любили зелені луки, наші підгірські річки, риболовлю, пташків, гриби та ягоди. Всі ті речі давали нам тему до безкінечних розговорів, у яких ми інстинктом обминали «злобу дня», всю ту погань, що нас оточувала в класі» [3, с. 300 – 301]. Для наратора Волянський виявляється справжнім відкриттям: численні історії та вміння їх розповідати вражають і зачаровують. «Тихий та спокійний» і зовсім непоказний у шкільному житті Волянський стає справжнім паном у просторі слова. Мистецтво оповіді Волянського спричиняється до того, що наратор стає «невідступним його товаришем, а властиво слухачем»: намагається записувати тексти почутих казок та оповідань, відвідує однокласника на квартирі, всіляко старається допомогти йому із навчанням. Однак світові незвичайних оповідей, а отже, й тривалому товаришуванню, кладе край жорстокий учитель-кат Телесницький, взявшись до бідолашного Волянського «по-своєму». Ані слабкий організм, ані вразлива дитяча психіка не витримали жорстоких знущань і принижень. Волянський помирає, а разом з ним увесь світ його незвичайного рятівного слова. Смерть Волянського зовсім не лякає отця Телесницького, а лишень вкотре підтверджує його абсолютну і непохитну владу у класі-клітці. Цілий навчальний рік він послідовно й старанно творить власне анти-царство «людожерного гумору», а несподіваний інцидент із «ослом дарданським» стає лише «кульмінаційною точкою всіх огидливих подій», своєрідною символічною нагородою для учителя-ката, який зумів досягти свого, змусивши учнів третього класу нормальної василіанської школи у Дрогобичі плакати і сміятися «по його наказу».

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. У статті виявлено й описано основні структурні елементи – просторові, часові, аксіологічні, персонологічні – моделі світу, представлені в оповідання «Отець-гуморист». Доведено, що ця модель базується на низці системних опозицій, які структурують світ головного персонажа на світ «до» і світ «після» травми. Спогад функціонує у структурі нарації як реконструкція травмуючих подій і супроводжується їх переосмисленням у межах індивідуальної історії «я». Подальші наукові пошуки з обраної проблематики варто,

на нашу думку, пов'язати із дослідженням метанараційного дискурсу, вписаного у представлену в оповіданні модель світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Міфопоетичні образи в художньому світі Івана Франка: (Ейдологічні нариси) / К. І. Дронь, Б. С. Тихолоз, Н. Б. Тихолоз, А. І. Швець; За наук. ред. Б. С. Тихолоза; НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. – Львів, 2007. – 336 с.
2. Швець А. Модель дитячого світу у прозі Івана Франка / А. Швець // Дивослово. – 2005. – № 9. – С. 53 – 57.
3. Франко І. Отець-гуморист // І. Франко. Зібрання творів: у 50 т. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 21. – С. 288 – 315.

Одержано редакцією 16.01.2014 р.

Прийнято до публікації 27.01.2014 р.

Аннотація. *Дуркалевич В. Образ мира в рассказе Ивана Франко «Отец-юморист». В статье сделана попытка исследования модели мира в рассказе И. Франко «Отец-юморист». В статье использован структурально-семиотический инструментарий с целью идентификации глубокой и поверхностной структуры текста. Модель мира представлена как многокомпонентная структура, состоящая из разных функциональных уровней. Особенное внимание уделяется функционированию персоналогического (уровень наратора: перспектива автонаррации, уровень учеников, уровень Волянського), аксиологического (две разные системы ценностей – система ценностей наратора и система ценностей учителя) и топографического (класс как закрытое пространство, класс как клетка) уровней этой структуры. Модель мира проинтерпретирована как два разных измерения: а) мир до травмирующего события, мир до встречи с учителем и б) мир после травмирующего события, мир с иронической фигурой учителя. Обнаружено и проанализировано ряд системных оппозиций, позволяющих понять специфику функционирования глубоких семантических структур данной картины мира. Внимание акцентируется на функциональных характеристиках нескольких диад, принадлежащих внутреннему миру произведения*

И. Франко, а именно: класс – клетка, тепло – холод, свобода – зависимость, счастье – несчастье, там и тогда – тут и теперь. Доказано, что роль главного моделирующего механизма играет перспектива автонаррационной реконструкции травматического опыта наратора. Проанализировано наративную стратегию, коммуникативную и автокоммуникативную перспективу, а также процесс реинтерпретации автобиографического прошлого.

Ключевые слова: наратор, память, глубокая структура, поверхностная структура, травма, ребенок, текст, наррация, пространство, ирония.

Summary. Durkalevych V. The model of the world in «Father humorist» by Ivan Franko. The article presents an attempt to investigate the model of the world in «Father humorist» by Ivan Franko. The scientific method of structural-semiotics analysis have been used in order to identify both deep and surface structure of the text. The model of the world is represented as multiple structure consisting of different functional levels. A special attention has been paid to the personological (the level of narrator: self-narrative perspective, the level of pupils, the level of teacher, and the level of Volanski), axiological (two different system of value – narrators' system of value and teacher's system of value), and topographical (class as a close space of fear, class as cage) levels of this structure. The model of the world has been interpreted as two different semiotic dimensions: a) world before meeting with the teacher and b) world with ironic person of teacher (autonarration as approaching the traumatic act). The system of key binary opposition have been systematized and analyzed. The article focuses on the analysis of functioning features of several dichotomies that belong to the inner world of Ivan Franko's work of art, among them: class – cage, cold – warm, freedom – captivity, happiness – unhappiness, then and there – now and here. As a result it is proved that the pivotal role of modeling mechanism play the autonarrative reconstruction narrator's traumatic experience. The narrative strategy, the communicative and autocommunicative perspective and the reinterpretation processes of autobiographical past have been commented in this article.

Key words: narrator, memory, deep structure, surface structure, trauma, child, text, narration, space, irony.